

ОПИТ ЗА НОВ ПРОЧИТ НА ТВОРБИТЕ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

Емилия Пернишка

Институт за български език – БАН

Резюме. Ил. Волен изразява актуални днес когнитивистки виждания за мястото на езика в човешкия живот и мислене десетилетия преди налагане на когнитивизма в науката. Той вижда и използва думата като „минало, история, бит“. Чрез концепти като *реката*, *баира*, *слънцето*, *нивите*, *крушата*, *селския дом* и др., свързани с богати асоциации, в разказите си писателят отразява мисленето, картината на света на българина от определена епоха.

Keywords: cognitivism, poetic concepts, Bulgarian village

Стилистиката на Илия Волен обикновено е коментирана от литературоведи. За езика му с основание се отбелязва, че е изключително поетичен и образен, че това е автор, който „стига до възхвала на словото, придобиваща религиозно измерение“ и че „малцина са писателите у нас, които така любовно оглеждат всяка отделна дума“ (Недков: 371, 372). Наистина, естетическата наслада при възприемане на творбите на този наш писател е необикновена и се дължи до голяма степен на високопоетичния изказ, създал незабравими картини от живота на българското село. Вероятно литературоведският подход най-задълбочено може да представи естетиката и образния свят на писателя. Но четейки неговите есета и разкази днес, аз бях поразена от дълбочината и съвременното проникновение на писателя във вижданията му за езика и от пълния синхрон между неговите преценки, прозрения и собствената му стилистика. Илия Волен в разсъжденията си за езика изпреварва далеч времето си и с големия си усет изказва постановки, присъщи на най-съвременното виждане в езикознанието – когнитивизма.

Когнитивният подход се налага в лингвистиката от последните две десетилетия предимно като противопоставен на структуралисткия. Той предполага изследване на езика във всичките му разнообразни връзки с човека, с неговия интелект и разум, с мислителните и познавателните процеси и с механизмите и структурите, които ги определят (Демьянков, 1994: 18). В по-тесен план предмет на когнитивната наука е човешкото познание, или с по-използвания термин – човешката когниция, разбирана като „взаимодействие между системите на възприятие, репрезентиране на

знанията и обработка на информацията, която идва до човека по различни канали“ (пак там). Утвърждава се, че езиковите единици, изрази, категории не просто *именуват* осъзнатите в човешкото мислене обекти, а са много по-дълбоко свързани с възприемането, образа на света от индивида, народа или дадена социална група и в цялостното си съдържание формират и отразяват, представят опознаването и виждането по определен начин на действителността от тези субекти, създават определена от езика нечия „картина на света“. Основна е идеята, че когнитивният свят на човека може да се изучи по неговото поведение и дейност, голяма част от които протичат при участие на езика. Именно той позволява достъп до този ненаблюдаван свят и до структурата на човешкото съзнание (Кубрякова, 1994: 37).

Сентенциите на Илия Волен за мястото на езика в човешкия живот и мислене, събрани днес в книгата „Вникване“ (Волен, 2005), са публикувани предимно през 1961 до 1978 г. Те забележително изпреварват съвременната научна мисъл и много напомнят когнитивните постановки.

Връзката между думата и мисленето е изразена там много красиво: „Ние не можем да делим мисълта от думите“, тъй като думите са „цялата онази словесна риза“, в която е облечена мисълта, те са „багрите, с които писателят рисува образа на своята мисъл“, „нотите, които определят мелодията на фразата“.

Разбира се, по същество подобно разбиране на връзката език – мислене като „материалната част, плътта на мисълта“ е присъщо и на предходната наука и на философията още от XIX в., в него няма нещо неизвестно. Но И. Волен достига до когнитивистки поглед, когато твърди, че „езикът е нужда и творение на човека“, че „създаването на една дума е творчество“ на народа, че тя е „външният, „видимият“ израз на човека, на душевния му живот, възпитание, среда, ниво; външният, видимият израз на едно общество, на един бит, на една епоха“. Както отбелязах, централната постановка на когнитивната лингвистика е твърде сходна – езикът не просто е вплетен в един или друг тип човешка дейност, а той образува нейната речемислителна основа. Много близко е виждането на писателя за самия език като познание, а не само като израз: „Думата е минало, история, бит“, тя разкрива миналото на народа, неговите култове и философия. Отбелязвайки, че човекът измисля, създава думата по необходимост, докосвайки се до реалността, „в своето ежедневие, в своята борба за хляб и живот“, писателят си поставя въпроса: „Отгде наистина идва това езиково майсторство на народа ни?“. И си отговаря: „Струва ми се – от абсолютното познание. У народа опознаването на живота е равно на живот. И когато следователно говори народът, говори всъщност живият живот“.

Илия Волен прониква неусетно в основния характер на езика, отбелязван от съвременната наука в духа на хумболтианството като антропоцентризъм. Показателни са изразите-сентенции: „Морето на езика се пълни от много реки, но над всички тях е реката чудо – човекът“. „Кое то не се отнася до човека, е излишно“. Оценявайки дълбочината на подобно прозрение в есетата на Волен за езика, преди десет години и Здравко Недков заключава: „Словото

се превръща в най-автентичното и индивидуално участие на човека в тайните на света“ (Недков, 2005: 372)

Откровението на Илия Волен, че езикът не е форма, не е само „словесна риза“, а в действителност е „вътрешната“, същинската част на творбата, е проявено най-добре в самата негова творческа практика, в езика напр. на неговите разкази. В тях можем да набележим, в духа на когнитивната лингвистика, отделни думи-концепти, които представят познание за един определен свят с неговия бит, мислене, време. Според мен такава лингвистична гледна точка плътно се приближава към литературоведския подход към думата-образ, но може би в някаква степен го допълва и обогатява.

Известно е, че текстът е обективна проява на съзнанието (Пятигорский, 1996). Той носи интенция, като дело, изказ на творческата личност, на личностното виждане и изразяване. В художествения текст думата има много по-богато съдържание, отколкото според своето номинативно значение. Тя е знак на определен свят, мислене и на психическото състояние, както и на целия опит, мислене и чувства на автора. Чрез думата той не само отразява, описва определен обект, а създава и втора реалност – познание за мисленето, за картината на света – своята и на определен социум. Създава се отношението не само текст – действителност, но и текст – автор, текст – народ.

Това значително обогатено съдържание се изразява чрез термините концепт, концептосфера – основни теоретични и работни понятия на когнитивната лингвистика. Интенцията в концепта, *втората реалност*, има много пластове – народностни, личностни, исторически, психологически и т.н., които се определят и като „митологично значение“. Това почти необозримо богато съдържание се създава благодарение на всички асоциации за определена действителност – централни и периферни, които, от една страна, говорещият (в случая писателят), а от друга, възприемащият (читателят) свързва с това понятие и които често са непредвидими.

Без да имам за цел да разглеждам цялото богатство на тяхното съдържание в този план, ще набележа накратко няколко такива концепта, чрез които Илия Волен представя българското село, формира понятието, което той (а и българинът изобщо) има за него. От когнитивна гледна точка, в този случай обръщаме внимание на думата като показател, познание за една среда, за душевния свят на определени герои, на определен бит и епоха, за стереотипа на едно езиково и културно съзнание. Благодарение на личния си опит и усета си за народопсихологията чрез посочените и още редица подобни концепти писателят успява да ни въведе в света на българското село, общо взето – във възприемането му докъм средата на миналия век, при това – на селото в Северна България, в Дунавската равнина.

Такива са например няколко образа-схеми (в понятието на Джонсън, 1987), пресъздаващи образа на селската природа, селската околност.

а) На първо място това е концептът *реката* и нейният *брод* и окръжаващите я *върби*. Реката е неизменен атрибут на селото: ако човек погледне селото, той вижда „реката – извита около него като сърп, сините скали покрай нея и гористите баири наоколо...“; героят „прегази реката на брода и тръгна по течението ѝ“, работниците „се поразпущаха на веселие под сенчестите върби на поляната до зелената река“, „гъски някъде по реката се разкряха“, „Отдоле тече голяма река и бистра, бистра като сълза. Отсреща се издигат високи сини скали и до тях зелен върбалак“. Реката присъства почти във всеки разказ на писателя.

б) Втори подобен концепт е *баирът* – неотделим от хълмистата Дунавска равнина, а и от други краища на страната, но там понятието се назовава с поне десетина думи още (хълм, рид, рът, рътлина и др.), използвани например от Вазов. У И. Волен то е само *баира*, така както го назовава севернобългарският селянин, а и гражданин: „Слънцето се спуска зад зелените баири“ или е „сложило пролетната си главичка на баира“, „баирите поруменяват“ и т. н.

в) Част от типичните за селото концепти са *нивите* и плодовете на селския труд: нивите „викат“ селянина, „молят го да забие ралото в черната влажна пръст“, защото „е грехота да оставим така нивиците“, там радват окото „избуяли жита“, „златистозелени жита“, „жълти житни вълни“, „тежки класове“, „златното зърно“, „житата миришеха вече на хляб“. В нивите другаде се зеленее „вретениясала ръж“ или „морето от кукуруз“, „кукурузите бяха стигнали до колене“.

г) Особено показателен за рисунъка и виждането за селския кър е концептът за *крушата* – основен вид дърво, който отбелязва Волен: „работниците спряха до крушата, дето всякога спираха“, на някого „при делбата... бе се паднала нивата при голямата круша“, въжето за връзване на снопите „затрупват под дивата круша, да се не къса“, жената „окачи торбите на крушата и легна на сянка“.

д) Част от тази специфична концептуална рамка са и неразделните помощници на селянина – *говедата*: това са преди всичко биволите – също особено присъщи за севернобългарското село: „биволиците с напечени от слънцето гърбове“, „биволиците са изяли овесеницата“, едно момиче на кола „побутваше с остен биволицата“, те мучат, „слизат от паша“. Освен тях това е конят, който „заклюсва в селската кал“, или „телищата“, която „гледат като дете“ и т. н.

Могат да се посочат много още подобни образни схеми, които създават концептосферата за селския бит: *къщата* на селянина – „двуетажна, покрита с бели тенекии, които блещат на слънцето“, с втори етаж, „издаден над улицата“, „с червено боядисани врати и капаци“, или пък „белите грейнали *котли* на една мома“, „*торбичката* с хляб и *гърненце боб*“, която героят нарамва на тръгване, „сините *дънестни потури* с три-четири пръста гайтани“ на дядо Панко и много още. Те са лингвокултурните стереотипи, присъщи за културното съзнание както на героите, така и на писателя. Изградени са, както и самата негова езикова компетентност, в опита му в същата тази социална среда и затова пресъздаденият чрез тях образ на селската действителност е правдив, жив.

Концептуализацията на света в мисленето на българския селянин е постигната не само в конкретни, предметни, но и в редица абстрактни понятия – напр. използваните метафори, понякога диалектни или разговорни думи, показват виждането на героите за *времето*: то е нещо, което постоянно се движи („*протече времето*“, „*лялото си отиде*“, „*Мургата завлече* още един месец и отели мъжко“; понякога времето „*се е спряло и стои* на едно място“); метафората за движение представя и развитието на личния живот – „*Руси пристигна* за женене“ (т.е. стана, порасна). В концептуализацията на българина времето се измерва и проявява чрез определени конкретни моменти и събития („*къде обед се върна*“, „*след двестри зими* стана на години и Янко“, „*като превалиха великите пости*“, „*по копане 14 ще стори* и момичето“). В този начин на представяне отново се долавя тясната връзка между виждането на писателя за езика като *начин на живот на народа* и използването му за представяне на този начин на живот.

Но има и концепти, които са присъщи на индивидуалния ментален свят на писателя и създават индивидуални особености в неговия стил. Такъв откриваме в образа на *слънцето*, винаги персонифициран с възхищение и дори с любов и нежност. В текста на Илия Волен слънцето е почти винаги част от опоектизираната обща природна картина. То маркира времето и обикновено развеселява, внася жизнерадост: сутрин то „*ще пристигне* от изток“, ще „*изскочи* над куршумените рудини“, то „*току-що* бе сложило *пролетната си главичка* на баира“; след пладне „*жълтото пролетно слънце* сякаш *бе слязло* по-ниско, *игриво* блестеше и заливаше прясната зеленина в смях и топлина“; а в горещата лятна вечер „*слънцето благославя* морното селце за сладък сън“. „*Жадно за хладина, то не откъсва поглед* от реката“; по време на трудовото ежедневие „*слънцето е завряло глава* между два клона и дърпа, криви изкъпаното си светло лице“. Слънцето в разказите на Илия Волен е концептуализирано като част от персонажите. То внася чувство, живот в образа на природата или споделя преживяванията на героите: „*Слънцето светеше над сами върхарите и като че вървеше заедно с него* [героя] *нагоре*“; когато в един от разказите посред жътва на нивата се ражда дете, „*слънцето се качило на самия връх на едно дърво и се тресе от радост, лицето му трепере от смях*“.

Набелязаните няколко езикови образа само маркират таланта на Илия Волен да улавя особено показателни структурни елементи от изградената у българина концептосфера на селската природа и работна среда, от менталитета, виждането на българския селянин за социално най-значимото в неговия живот – понятията, свързани с труда му: добитък, ниви, добив. Едновременно с това, като се съпостави мястото на тези структурни компоненти като художествено градиво с изказаните от писателя теоретични разсъждения за същността на езика като израз на народното съзнание, както и – в някои есета – за подбора, използването на езиковите средства

в творчеството, се открива един необикновено мъдър мислител и автор, който вероятно е между първите у нас, които самородно, от собствен опит, а не под чужди философски влияния стигат до истини и идеи, появили се в световната наука няколко десетилетия по-късно.

ЛИТЕРАТУРА

- Волен, Илия (2005). *Вникване*. С. 383 с.
- Демьянков, В. З. (1994). Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода. *Вопр. языкознания*, 1994, кн. 4, 17 – 31.
- Кубрякова, Е. С. (1994). Начальные этапы становления когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. *Вопр. языкознания*, 1994, кн. 4, 34 – 47.
- Недков, З. (2005). Есеистиката на Илия Волен. „Вникване“. *Есета, бележки, размисли*. С., 367 – 375. (публикувана за първи път през 1995 г.).
- Пятигорский, А. (1996). Мыфологические размышления. *Лекции по феноменологии мифа*. Москва.
- Федюченко, Л. Г. *Общие положения когнитивной семантики* (frgf. utmn.ru/journal/№20/text09).
- Johnson, M. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago.

AN ATTEMPT FOR A NEW READING OF ILIYA VOLEN'S WORKS

Abstract. Few decades before cognitivism is imposed in science, Iliya Volen expresses cognitivist views about the place of language in human life and thinking, which sound topical even today. He recognizes and uses the word like *signe*, like „past, history, customs“. Through the use of concepts in his short tales, which are related to rich associations, such as *the river, the hillock, the sun, the fields, the pear tree, the peasant home*, he reflects the thinking and depicts the world of the Bulgarians from a given period.

✉ **Prof. Emilia Pernishka, DSc.**
Institute for Bulgarian Language
Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod blvd. bl. 17
1113 Sofia, Bulgaria
E-mail: emily36@abv.bg